

ՄԱՑԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՂԻԾ Ը. ՄՈՒՇԵՂԵՍՆ ԵԽ ԻՐ ԴՐԱԿԱՆ ԸՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն:)

Անցնինք Եղիայի զրութիւններուն:

1. ա. Պատմութիւն:

Եղիա իր այս գրութիւնը կը սկսի Յառաջաբանով մը: Սկիզբը կը պակսի, վասն զի թուղթ ինկած է: Արդ կը սկսի այսպէս՝ «...աշմունքն զրեցի վասն յայտնելոյ ձեզ» զի գիտասչեք թէ բազում աշխատանօք զրեցի. այս պատմութիւնն, բայց համառօտեցի ի զրելն. վասն զի ոչ կարէյի զրել (թղ. 3ա): Պակսասաւոր այս նախաբաննէն կ'իմանանք թէ երկիս վախճանն է՝ ազգայիններու ձեռքը տալ միջոց մը, որով անոնք հմտանան օտարազգիններու եւ օտարադաւաններու մտայնութեանն, անոնց կրօնական եւ քաղաքական հայեացքերուն, ճանչնան անոնց գործելու կերպերն ու ընդդիմախօսութիւնները եւ ասով կարենան հարկ եղած պահուն ընել ու խօսել այն որ պէտք է կամ պատշաճ է: Եղիա ապագայ սերունդէն կը խնդրէ այս պատմութեան տպագրութիւնն ու տարածումը: Կը սրանեղի որ մեր նախնիքն անփոյթեղած են իրենց մտածածն ու խօսածը, իրենց ըրածն ու կրածը թղթի վրայ դրոշմելու: Ընթերցողները կը յորդորէ պատահած իրողութիւն մը զրի անցնել եւ ծուլութենէ խոյս տալ:

Պատմական երկիս խորագիրն է (թղ. 5ա): Պատմութիւն իմն կարճառու ի վերայ անձկութեանց Եղիայիս Աստուածատուրեան Սուշեղանց, զորս կրեցի ի ազգէն ֆռանկաց, մանաւանդ ի խարեքայ կրօնաւորաց նոցա եւ ի սուտ եխապայրց եւ բարեկամ կոչեցելոց . . .: Սկիզբն է՝ «Ի մէջ այս պատմութեանս նախ պատմի եւ ի յայտածի զարարն եւ զսէրնիմ ընդ նոսա եւ ապայ զարարն եւ զհատուցումն նոցա ընդ իմ եւ

պատասխան իւրաքանչիւր բանիցն, որով պարսաւեն զմեզ թէ պակասաւոր եմք . . .»:

Բովանդակութիւն՝

Նախ (թղ. 5ա—35ր) երբեմն երկար երբեմն կարճ քառասուն հատածներով կը պարզէ թէ ի՞նչ սէր ու յարգանք, ինչպիսի՛ բազմատեսակ աջակցութիւն ու անձնանուփրութիւն ցուցուցած է եւրոպացի կրօնաւորներու եւ աշխարհականներու ամէն քաղքի մէջ եւ ամէն ոլարագայի տակ՝ յաճախ իր հանդիսան ու շահն անդամ զահաբերելով: Ապա՝ (թղ. 36—40ր) մի առ մի նիւթին կարեւորութեան համեմատ՝ համառօտելով կամ ընդարձակօրէն կը պատմէ թէ՝ ի՞նչ պիսի՛ սառնասրտութիւն ու ապերախասութիւն հարկ կ'ըլլայ աշխարհականներէ կրել եւ այն այնպիսիններէ, որոնց համար այնքան տքնած ու պէսպէս տառապանքներու փոփէ այս ամէնը եւ խօսքը կը փակէ այսպէս՝ «փոխանակ բարութեան բարի հատուցանի ի մարդկան ազգէ. փոխանակ բարութեան չարիս հատուցանի ի սառանալէ» (թղ. 40ր): Ասկէ վերջ (թղ. 41ա) խոցուած սրով, յուսախաբութեամբ յուզուած եւ վրէժինդրութեան ոգիէն առաջնորդուած կը ենթարկուած էր: Եօթ հատուածի մէջ կ'ամդրէ «վասն հատուցմանէն Ֆրանկ կրօնաւորացն»: Տասնուերկու (ընդհանրապէս փոքրիկ) հատածներու մէջ կ'ամփոփէ Հ. Բառնաբասի, Հ. Թաղէսոսի, Հ. Բեռնարդոսի («որ եւ Պիղատոս կոչեցաւ» թղ. 42ր) ապաշնորհ արարքները: Եղիա ասկա խօսքը կը մասնաւորէ: «Հակիրճ եւ համառօտ բանիւք» (թղ. 49ա—60ա) կը հաղորդէ Հ. Յովհաննէսի (ապաշնորհ եւ անկարենից արարքները, թէ՝ ի՞նչ վշտէր կը պատճառէ իրեն Դաւրէդէն սկսած մինչեւ Մոսկուած եւ ապա մինչեւ Վարչաւիա, թէ՝ քանից շղթաներու տակ եւ աղատութենէ զըրկուած տաեն անոր զիմած է եւ սակայն նա՝ իր գործերուն հետամուտ եղկելի Տայեցւոյն աղերսանքներն անտեսած է: Երեսուն հատուածի նիւթ տուած է Յովհաննէս: Վերջին կէտն է՝ Այս վերջին խարէութիւնն է որ արաւ այսպիսի հասրիւք զնաց միայնակ առ կայսրն, զի մի ես եւ զնացից ընդ նմա, որ ինքն միայնակ խօսի եւ պատրեսցէ զնա ի կողմանէ իմմէ, զի մի գուցէ կայսրն իսլուգիցէ զիս, քանզի ես բազում յօժարութեամբ կամեցայ զնալ առ կայսրն, բայց

ոչ ունեցայ թօշակ ի ձանապարհին, վասն այնորիկ լուեալ համբերէիլի. այսքանս այժմ մոյս բաւեսցի վասն իմ յընկեր քափուչին Օվանէսին» (թղ. 60ա) : Յովհաննէսի կրօնաւորակից մըն էր Հ. Փէլիքս, որ Եղիշայի բաւեսկան գլխու ցաւ կը պատճառէ դրգերու համար : Ասոր դործերն եօթ հասուածով աւանդուած են (թղ. 60բ—62բ) : ~~Ալևի~~ վերջ երեմն չափազանց տարածուն հասուածներով Եղիշ կը հազորդէ դէպի Եւրոպա իր համբորդութիւնն, որուն սկիզբն արդէն կ'ընէ Հ. Յովհաննէսի մասին խօսած ատեն եւ մի առ մի կը պատմէ այն սրտնեղութիւններն ու վշտակութիւններն, դորոնք կը ստիպուի կրել կրօնաւորներէ, դլամաւրաբար վեղաբաւորներու կարգին պատկանող անձերէ, կ'աւանդէ թէ ի՞նչսկէս ապա Պոլիս կ'անցնի եւ անկէ կաւկաս ու Պարսկաստան եւ թէ ի վերջոյ դարիպութեան ցուովը կը նետէ կարնոյ մէջ հաստատուելով, թէեւ հոս ալ ինչպէս այլուր խաչը զինքը կը հերապնդէ ու ինչ ինչ տեսակէտով զինքն աւելի ուժգործն կը գտետնէ, հոս նոյն իսկ իր քանի մը մերձաւորներէն կը քուի փոխան միիթարութեան: Քսանուեօթ հասուածի մէջ ամփոփուած են այս յուղիչ իրողութիւնները : Թղ. 119ա—139բ կը սկսի «զրել ի արարմանէն հասարակաց Ֆրանկաց, թէ արանց եւ թէ կանանց, թէ իշխանաց եւ թէ ի թազաւորաց, բացի արամանէն Ռուստաց, Հայոց, Թուրքաց եւ այլոցն» կտոնց սրտնեղիչ եւ դրդուիչ դործերը վաթունուհինդ հատածի մէջ յիշտակելէ յետոյ կ'անցնի՝ թղ. 39բ—115ա «զրել ի արարմանէն հասարակ ազգէն իմմէ Հայոց, մանաւանդ սուտ բարեկամաց եւ խարեբայ Եխապայրց կոչեցելոց, որբոչ էլին եւ ոչ են»: Հոս դիտել կուտայթէ՝ «Փոքր ինչ դրեցաւ մասնաւոր արարմանէն¹ ի պաշտօնէից եւ ի ծառայիցն իմոց սկսեալ ի կիւմանայ մինչեւ ի ցելն Մօնկօփու, ի մէջ ազգաբանութեան գրգուչն իմ, այնոււհետեւ սկսիմ առնուլ զոկիզրն ի Վարշաւու եւ հասուցանել մինչի ի քաղաքն իմ Երգում»: Հոս կը պատմէ Եղիշ կարապետ Սպահանցոց (լրտես ի Վարշաւիա), կարնեցի Տաղի Մանուի որդի Յովհաննէսի (Վարշաւիոյ մէջ), Ամթեցի Խանձոնց Զալլյուսուֆի որ-

դի Պետրոսի (Տանցիկ), Բաղրամասարի որդի ոսկերիչ Յովհաննէս Ստամպօլցույ (Պարիս), Թաղլարցի Վարդանի որդի Յովհաննէսի (Մարսիլիա) եւ ուրիշ ազգայիններու իրեն պատճառած վնասներն ու տառապանքները: Երեսուն եւ երեք հատուածին մէջ կը դրոշմէ ասոնց գործերը: Ապա կ'անցնի Պարսիկներու եւ Թրքերու արարքներուն (թղ. 151ա—154բ), զորոնք տասնուերեք հատուածի մէջ կը պարփակէ: Իսկ Ռուսներէն կրած իր վշտերուն ընդարձակ պատմութիւնն իր Ազգաբանութիւն գրքին մէջ աւանդած է (թղ. 153բ), հոս անոնց միայն մէկ հատած (թ. 14) տուած է (թղ. 153բ—154բ) :

✓ Է. Այս պատմութեան կյոււած է կրօնական հակածառութիւն մը, զոր «վիճաբանութիւն առաջին կանուանեմ: Սկիզբն է «1. Թէ պարտ է ասել երկու բնութիւն: Բնութիւն ինչ է, ոչ ապաքէն Ասաւած է անքննելի, անյիմանալի, անհասանելի բոլորվին, ինչ հարկ ի վերայ մեր կայ...» (թղ. 155ա):

Բովանդակութիւն

1. Թղ. 155ա. «Թէ պարտ է ասել երկու բնութիւն»:

2. Թղ. 155ա. «Թէ համայիլ պահելն մեղանք է»:

3. Թղ. 155բ. Հանդերձ Ս. Աստուածածին:

4—6. Թղ. 155բ. Գառն Աստուածոյ:

7. Թղ. 159ա. «Թէ Հոգին սուրբ ի Հօրէ յՈրդւոյ»:

8. Թղ. 160ա. «Թէ ոչ հաւատան զքաւրան»:

9. Թղ. 160բ. «Թէ ոչ տան վերջին օծումն»:

10—17. Թղ. 160բ. «Պատճառ ոչ սահմանեցաւ այս խորհուրդ ի մէջ ազգի մերում»: (Հոս խօսք կ'ըլլայ Լատիններու մէկ տեսակով Հաղորդութեան վրայ):

18. Թղ. 165ա. «Թէ ընդէր Հայք յԱսուրը Աստուածն խաչեցար եւ մեռար ասեն»:

19. Թղ. 165բ. «Ծնդէ՛ր Հայոց քահանայիքն ամուսնանան»:

20. Թղ. 166ա. «Թէ ընդէ՛ր քահանայիքն Հայոց վաճառեն Աստուածոյ պարդեւն»:

¹ Հատուած մը միայն եւ այն այս բաժանման ԼԳ. հատուածը նիւթ ունի սկսի սկս հասարակաց արարմանէն ամենից Հայոց յազգէնն (Հման. թղ. 150ա—151բ):

21. Թղ. 169ա. «Թէ Հայոց քահանայքն տղէտ են»:
22. Թղ. 170ա. «Թէ Հայոց քահանայքն կապեալ են եւ ոչ կարեն արձակել դկապեալս»:
23. Թղ. 172բ. «Թէ ընդէ՛ր Հայոց քահանայքն հազորդեն զերախայք, որք ոչ են հասեալ ի արբունս բանականս եւ ոչ գիտեն թէ զի՞նչ առին»:
24. Թղ. 173ա. «Թէ ձեր քահանայքն ոչ հնազանդին եկեղեցւոյն Քրիստոսի»:
- ✓ 25—26. Թղ. 173բ. «Դուք ասէք թէ այն Հոօմայու նստօղ փափն է զլուկս եկեղեցու միայն՝ ի վերայ համօրէն քրիստոնէից»:
- ✓ 27. Թղ. 177բ. «Թէ Հայք ոչ պահեցին միաբանութիւն ընդ մեզ՝ զհաստատեալն ի Գրիգորէ Լուսաւորչէ»:
- ✓ 28. Թղ. 179բ. «Թէ վասն այն ձեզ ոչ օդնեմք, զի ոչ հնազանդիք փափին»:
29. Թղ. 182ա. «Թէ ոչ միաբանեն ընդ սուրբ եկեղեցւոյն Քրիստոսի ոչ կարեն փրկիլ»:
30. Թղ. 182բ. «Թէ Հայոց քահանայքն ոչ խառնեն ջուր ընդ գինոյն, յորժամ որ պատարագեն»:
31. Թղ. 183բ. «Թէ Հայոց քահանայքն յորժամ պատարագեն թացեալ պատառ տան ժողովրդեանն յիւրեանց, որպէս որ Քրիստոս թացեալ պատառ ետ Յուղայի»:
32. Թղ. 184ա. «Թէ ընդէ՛ր Հայոց վարդապետքն խարեն զժողովուրդն իւրեանց ասելով թէ Քրիստոսի զերեղմանէն լուս գելնէ որ է սուսո»:
- 33—41. Թղ. 184բ—190բ. Վերոյիշեալին դէմ կը դնէ լատին հրաշքներու պատմութիւններ:
42. Թղ. 191ա. «Թէ Հայոց կրօնաւորութիւնն է վայրապար եւ ընդունայն, քանզի ոչ յուխտեն Յ գլխաւոր յուխտս կրօնաւորութեան այսինքն ոխջախոհութիւն, կամաւոր աղքատութիւն եւ հնազանդութիւն»:
43. Թղ. 191բ. «Վասն ողջախոհութեան»:
45. Թղ. 197ա. «Վասն հնազանդութեան»:
46. Թղ. 200ա. «Մեր կրօնաւորքն»: (Այս հասուածին մէջ կ'ըսէ «մեք ունիմք Յ ցեղ կրօնաւոր, որոց ապաշխարօղ եւս առասեմք՝ ճգնաւոր, կրօնաւոր եւ վարդապետա» ապա կարգաւ այս երեքին նկարագիրը կուտայ:
- Սայ: Այս կտորն եղիայի բաւականաչափ յաջող կտորներէն մին է, ներբող մըն է հայ վահականին: Այս խոշոր հասուածը որ յինքեան 43—45 ի հետ 42 ի մէկ մասը կը կազմէ, թերի է, բոլորովին ստոյդ մէկ թուղթ ինկած է: Թէ այս հասուածով Եղիայի կրօնական այս վիճաբանութիւնն ու ջատագովութիւնը կը փակուէր հաւաստեաւ չեմ կրնար վճռել, սակայն այնպէս կը թուի թէ այս վերջին հէտն եղած ըլլայ, վասն զի կազմին մէջ միայն մէկ թղթի կտրուածքի փոքրիկ հէտք մը մնացած է: Այնպէս կ'երեւայ թէ վերջաբան այս թղթին մէջ չափազանց կծու եւ վիրաւորիչ կերպով լատին կրօնաւորներու վրայ խօսած է եւ մէկը թղթով ի միասին զայն ջնջած է, արդէն թղ. 205բ. ի մէջ, որ արդ այս մասին վերջը կը կազմէ շատ ծանր եւ վարկաբեկ խօսքեր կան):
- Գ. Նախընթաց գրութեան կը յաջորդէ երկողմանի ընդարձակ վիճաբանութիւն մը՝ «վիճաբանութիւն երկրորդ կամ Հարց եւ պատասխանիքով: Սկիզբն է «Այսուհետեւ սկ(ս)իմ, գրել, զըր ինչ վիճաբանեցաք ընդ Փոանկ եխրօրն: Հ. բարի տեսանք զքեզ պարոն: Պ. բարի առաքեցար դու իմ սիրելի, բայց ոչ ձանաշեմ զքեզ դուն օվկ ես, կամ վասն ոյր պատճառի եկիր առ յիս ոչ գիտեմ» (Թղ. 206ա):
- Բովանդակութիւն նախ թղ. 206ա—233ա զանազան նիւթերու մասին խօսք կ'ըլլայ, ապա թղ. 233ա—257ա խօսքը կը դառնայ կրօնական նիւթերու վրայ եւ վերոյակը գրեթին գրեթէ բոլոր հարցերու մասին կրկին հարցապնդում եւ ջատագովութիւն տեղի կ'ունենայ, թղ. 257ա—284ա խօսակցութեան կենդրունը կը կազմէ Եղիա, իրեն գործերն ու վշաերը, իրեն մասին եղած կարծիքներն ու անոնց լուծումը: Կարեւոր նիւթ կը բովանդակեն 224ա—233ա թղթերը, վասն զի ասոնց մէջ ամփոփուած են Եղիայի իր ազդեն ազատութեան համար առած քայլերը: Կարեւոր է նաեւ վերջին մասը (թղ. 257ա—284ա): Վերջն է՝ (թղ. 284ա) «Հ. Ունիմ բազում ինչ բան հարցանելոյ, բայց տեսի որ ոչ տաս ուղիղ պատասխան, քանզի քոյ ազգի օֆուկն պահէն եւ ոչ յայտնիս զծածկեալն նոցա, վասն այսորիկ հարկաւորեցայ լոել եւ այլ ոչ հար-

ցանել. Տէր ընդ քեզ, որպէս որ լսեցիր պատմէ ձերոցն, գիտեմ որ կարգաւոր է յի՞՛, ոչ յայտնեցիր զքեզ։ Պ. Լիցի այնպէս . . . մնաս բարօվ։ Հ. Երթիչիր խաղաղութեամբ եւ Տէր եղիցի ընդ քեզ։ Վերջ երկրորդ գըր-դիս։

Եղիայի այս երկու վիճաբանութեանց էական եւ ստուար մասը կը կազմեն կրօնական հարցերը։ Շատ զգալի է թէ այն որ այս հարցերով կը զբաղի աշխարհիկ մըն է եւ աստուածաբանական գիտութիւններու անհմուտ։ Մտէպ գաղափարներու եւ արտայայտութիւններու մէջ խորութեան, լրջութեան ու ծանօթութեան պակասն աչքի կը զարնէ։ Սակայն պէտք է ըսել թէ ընթերցողն երբեմն երբեմն հետաքրքրական նիւթերու եւ նմանապէս սրատես ակնարկներու կը հանդիպի։ Այս բոլոր գրութիւնները, գլխաւորաբար առաջինը, պատմութեան տեսակէտէ նկատելով արժէքաւոր են եւ նաեւ գոհացուցիչ, թէեւ ոչ ցանցառ անզամ հարկ կ'ըլլայ անոնց ճշմարտութեան վարանելով՝ նայել, նկատելով՝ Մուշեղեանի ատելութիւնը լատիններու հանդէպ եւ անոր դիկքն իր թշնամիններու նկատմամբ։ Զատագովութիւններն ու վիճաբանութիւններն գրուած են՝ 1747ին Խոտորջուր (թղ. 293թ), իսկ պատմութիւնը կ'երեւայ թէ մաս մը Խոտորջուր եւ մաս մ'ալ կարին գրուած ու աւարտած է 1749ին (թղ. 118թ)։ Կազմուելու պարագային նախ պատմութիւնը գրուած է, ինչպէս անկ էր, եւ ապա վիճաբանութիւնները եւ անոնց զօդուած է սոյն գրութիւններու ընդհանուր վերջարան մը (թղ. 295ա—93ա) որուն սկիզբն է ։ Յայտ լեցի ձեզ սիրելի հարք եւ եխապայք իմ ի Տէր, սերունդտ յարեթեան եւ ավելուազարմ տոհմիտ հայկազուն։ Հոս նախ եւ յառաջ կը շեշտէ թէ իր այս գրութեան նիւթերը ։ ոչ են անցեալ պատմութիւնք եւ ոչ թէ ապայգայ գուշակումն, այլ թէ հոս նշանակուած բոլոր պատմական անցքերը եւ խօսքերը նա ինքը կրած, տեսած եւ լսած է։ Դիրքս գրած է ուրիշներու

շինութեան եւ ազդարարութեան համար, որպէս զի անոնք պարզամուռթեամբ կամ խաբուելով մէկուն կամ մէկալին չհետեւին։ Նա գրութիւնս կը թողու յիշատակ։ Կե թողի յիշատակ, որպէս որ երգի ի գանձն մեռելոց թէ զիս սեսէք ձեզ ողորմեցէք, (թղ. 286թ)։ Կը յանձնալարէ որ զգուշութեամբ պահուի գիրքս, որպէս զի հակառակորդներու ձեռքը չինայ եւ չջնջուի (թղ. 285ա)։ Վերջն է (թղ. 293թ) . . . Արդ ընկալարուք զընծայս զայս ի ձեր հրամանացն։ Վերջ։ Յամենսախոնարհ ծառայ Եղիայէս Աստուածատուրեան, բնիկ Խոտորջուր թաղէն կրմանայ տանէն Պապարանց, ցեղէն Ռատենց, որ մակ Յեահիյեաբեկ եւ Մուշեղանց կոչեցայ։ Եղեւ վերջն պատմութեանս ի գաւառն Խոտորջուր ի թաղն կրման յամի Ցեառն 1747 Յունվար 17 տօմարին, ըստ Հայոցն ՈւԾՂԶ Յունվարի վեցու։

2. Եղիայի մեզի հասած վերը յիշուած երկերէն կիմանանք թէ անիկա գրած է գեռ։

3. Ազգաբանութիւն։ Եղիա հոս համառօտիւ պատմած է 1717—1721 (յաւել՝ 1722) Դաւրէժի եւ Սպահանի մէջ Վեղարաւորներու համար իր ըրածները (թղ. 20ա)։ Կրկնած է գաղղիացի Պոռեկարին արարքները, զորոնք արդէն այլուր, այս է իր «Փոքրիկ պատմութիւն» երկին մէջ աւանդած էր (թղ. 30թ)։ Կը հաղորդէ կիմանէն մինչեւ Մոսկուա իր ծառաներուն եւ պաշտօնեաներու իրեն հանդէպ բռնած դէշ վերաբերմունքը (թղ. 139թ) եւ Ռուսներու իրեն հասցուցած շարիքները (թղ. 153թ)։

¹ Ալերջաբանիս մէջ Եղիա կը գրէ թէ առ զին անգամ երբ ինըն Աժտերեսան գացած էր Սարգիս Պահման կը քերէ կին մ'ունէր), կու զայ եւ չերքեզնու ցին աշխաններէն հրաւեր կը բերէ լատին կրնաւորներու, իրենց երկիրն անցնելու քրիստոնէական հաւատքի քարոզութեան համար եւ թէ ինքն Եղիա ու զած է Հ. Թարուալ գէսսի հետ հոն Երթաւ (թղ. 292ա—292թ)։ Դարձեալ կը յիշատակէ թէ լատին քարոզելներն երեք եկեղեցի կը յիշատակէ թէ լատին քարոզելներն երեք եկեղեցի մէջ եւ երեք ալ Սպահանի մէջ ունէին եւ թէ Ախալթիպի բնակչութիւնն ամրողապէս կաթ։ Եկեղեցւոյ հաւատոյ դաւանութիւնն ունէր (թղ. 282թ)։

✓ բ. Պատմութիւն ճանապարհաց կամ պատմութիւն ճամբորդութեան։ Ասոր բովանդակութեան մաս կազմած են լեշերու ամբողջ “արարն”, (թղ. 67 ա), Սամուէլ Անդօնիչ Զվեսպի Թիշինյքի պատմութիւնը (թղ. 120 ա), Եղիայի Զուղայի մէջ Յիսուսեաններու հետ ունեցած դրուագները (թղ. 89 ա), Իզմիրի մէջ գաղղիական պալիօդի եւ Տայեցւոյն մէջ եղած դէպքերն ու խօսակցութիւնները (թղ. 135 բ), ինչպէս եւ իր պաշտօննեաններու ըրածները (թղ. 119 բ)։

գ. Պատմագիրք։ Տայեցին հոս կաւանդէ ոռուսական կալանառութեան պատմութիւնը (թղ. 54 բ) եւ կը հաղորդէ որ Ռուսերէն իրեն մահագեղ տրուած է (թղ. 55 բ)։

դ. Փոքրիկ պատմութիւն։ Եղիա գրութիւնս յօրինած է Պարիսի մէջ 1738 ին “Հրամանաւ գլխաւոր վաճառականացն վաճառին Հնդկացն” (թղ. 30 ա) եւ հոն յիշատակած է գաղղիացի Պոռեկարին եւ իր արարքները։

է. Ընդհանուր պատմութիւն։ Թղ. 122 ա կայ՝ “Ի քաղաքն Տանգքայ այնքան նեղութիւն եւ չարչարանս հասուցին ինձ հասարակ կրոնաւորքն տեղոյն վասն միոյ զեկարան գրեն. որ չեմ կարել մի ըստ միոնչ գրել, որպէս որ փոքր ի շատէ գրի ի մէջ ընդհանուր պատմութեանս։ Արդեօք չէ կարել այս գրութիւնը նոյնացնել “Պատմագիրը ի հետ։

զ. Բարովագիր¹։

Ասոր մէջ խօսած է իր գրքերու համար Քերովը վարդապետին հետ ունեցած ինդիրներու մասին (թղ. 112 ա)։

է. Թղթեր։

1. Եղիա գիր մը կու տայ Ռոկոնց մահաւոր Սարգիսին (թղ. 33 ա)։

¹ Թղ. 282 ա կը գրէ՝ “Օվ ոք որ կամենայ քան զայս առաւել լսել որտեսցէ զմատեն ագիրս բարովագիրն իմոց, զորս գրեցի նոյցա սկսեալ 1723 թւէն մինչ ի թիւն 1742 յեւանեն իմ ի Սպահանայն” (թղ. 282 ա)։

2. Զեկարան մը կը գրէ Միրզա Ապտուլահիմ եպարքոսին (թղ. 33 բ)։

3. Թղթով մը գրամ կը խնդրէ չ. Թագէսուէն (թղ. 41 բ)։

4. Քանի մը նամակ գրած է չ. Յովհաննէսին (թղ. 51 բ)։

5. Կը գրէ թուղթ առ Փէլիքս եւ կը յայնէ իր նեղ վեճակը (թղ. 60 բ)։

6. Քանի մը թուղթ գրած է իր մնառուկներու համար (թղ. 63 բ—64 ա)։

7. Թղթ առ գաղղիացի Փէլքան պալիօգը (թղ. 135 ա)։

8. 1736 ին կը գրէ թուղթ առ Կարուլս Զ. (1711—1740) կայսր Գերմանիոյ (թղ. 65 ա)։

9. Զեկարան մը գրած է առ Շենքեկ հայազգի եպիսկոպոս ի լեշաստան (թղ. 68 բ)։

10. Դաւրէժի մէջ կը գրէ թուղթ մը “Վասն Մուստաֆայ խանին” (թղ. 152 բ)։

11. Զեկարան մը կը գրէ առ “Հոգազուկ միրզայն” (թղ. 139 ա)։

12. Թղթ առ Պ. Գառտան (թղ. 282 ա)։

13. Թիֆլիսէն կը գրէ թուղթ մը առ Հ. Դամինիանոս (թղ. 80 ա) եւն եւն։

Հոս յիշատակուած այս երկերէն զատձամբորդ Տայեցին ձգած է գեռ ուրիշ գրութիւններ ալ (հմմտ. Վարը Յովհաննիսի խօսքերը)։ Աշխարհիկ ուղեւորէ մը, վաճառականէ մը, հալածեալէ մը այսքան գործերու շարադրութիւնն յիրաւի անսպասելի էր։

(Շարուհակելի) :

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

